

Et forandret landskab for ældreomsorg

Dahl, Hanne Marlene

Published in:
Politica - Tidsskrift for politisk videnskab

Publication date:
2019

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Dahl, H. M. (2019). Et forandret landskab for ældreomsorg. *Politica - Tidsskrift for politisk videnskab*, 51(1), 82-101. http://politica.dk/fileadmin/politica/Dokumenter/politica_51_1/dahl.pdf

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Hanne Marlene Dahl

Et forandret landskab for ældreomsorg

Overalt i verden er ældreomsorg på den politiske dagsorden på grund af ændringer i demografi, fertilitet, kvinders stigende erhvervsdeltagelse og senest finanskrisen. Samtidig ændres de samfundsmæssige betingelser og styringen af ældreomsorg i det nordiske velfærdsregime gennem blandt andet professionalisering, senmodernitet, afkønsliggørelse og neoliberalisering. Hidtidig teori i form af feministisk omsorgsteori er utilstrækkelig til at forstå, hvad de nævnte forandringer gør ved ældreomsorgen, betingelserne for styring og forholdet mellem stat, svækkede ældre og de nære Andre. I kritisk dialog med – og udvidelse af – feministisk omsorgsteori argumenterer jeg for, at vi derfor nødvendigvis må supplere den med nye analytiske begreber fra filosofi og politologi såsom *assemblage*, relaterethed, logikker, flerniveaustyring og transnationale diskurser. De analytiske begreber introduceres, og deres relevans begrundes.

Ældreomsorgen i Danmark og Norden ændrer sig på afgørende vis i disse år. Flere kendte, samfundsmæssige forandringer som blandt andet neoliberalisme og senmodernitet er på spil, og vi har i Danmark oplevet politiske kampe omkring minuttyranni, omsorgssvigt og anerkendelse af velfærdsprofessionelle (Dahl, 2009), i Finland omkring omsorgssvigt og kvalitet (Hoppania, 2015) og i Sverige og Norge omkring markedsliggørelse af ældreomsorgen og ældres rettigheder (Vabø og Szebehely, 2012). Fremkomsten af politiske kampe er ikke genstandsfeltet for denne artikel, men de indikerer et nyt omsorgslandskab med nye betingelser for svækkede ældre. De ændrede betingelser kan præciseres som en ny måde at varetage, tænke og italesætte omsorg på, som genererer usikkerhed, spændinger og modstand i forhold til sociale forandringsprocesser, nutidige diskurser¹ og specifikke politiske tiltag for både svækkede ældre, velfærdsprofessionelle, pårørende/særlige andre og frivillige. Og det skaber et behov for nye analytiske begreber – et nyt landkort – som hentes fra filosofi og politologi, der kan kvalificere den eksisterende feministiske omsorgsteori. Når fokus er på feministisk omsorgsteori, skyldes det, at denne tilgang har været epokegørende, hvad angår at sætte omsorg på den videnskabelige dagsorden.

I denne artikel er der særligt fokus på omsorgen for svækkede ældre, dvs. det omsorgsarbejde, der udføres over for ikke selvhjulpne ældre (Wærness, 1982) af velfærdsprofessionelle finansieret af staten (i kommunalt eller markedsmæssigt regi), og som i en eller anden forstand relaterer sig til den uformelle omsorg, dvs. den familiebase-rede og frivillige omsorg. Det centrale spørgsmål, som

denne artikel vil besvare, er: Hvilke nye begreber er nødvendige for at forstå det ændrede dansk (nordiske) landskab for ældreomsorg?

Omsorg over for ældre betragtes som en dialogisk proces uden slutning (Tronto, 1993; Mol, 2008; Barnes, 2015). Ældreomsorg forandres som følge af mange samfundsmæssige processer (Fine, 2007; Dahl, 1997; 2017; Thelen, 2015). For at give et indtryk af nogle af disse forandringer har jeg her udvalgt nogle centrale processer i en dansk – og nordisk – kontekst såsom at professionalisere, senmodernisere, afkønsliggøre (hvor traditionelle forestillinger om køn og eksempelvis kvinders omsorgsmæssige ansvar er i opbrud) og neoliberalisere.² Jeg anvender ikke substantiver som ”senmodernitet”, men omskriver dem til verber. Begreberne (verberne) skal ikke ses som sammenfattende, deterministiske eller entydige processer, men netop som processer, som subjekter gør til deres egne eller modsætter sig. De nævnte processer bidrager sammen med andre processer til at skabe øget arbejdsdeling, usikkerhed, kontingens og refleksivitet omkring omsorg for svækkede ældre. Dette nye omsorgslandskab kan ikke forstås udelukkende ud fra feministisk omsorgsteori, endsize fra socialpolitisk forskning i serviceydelser til ældre, men nødvendiggør anvendelsen af nye begreber.

Inspireret af filosoffer som Deleuze og Guattari og Mol introducerer jeg nogle nye, supplerende begreber i feministisk omsorgsteori såsom *assemblage*, relaterethed og logikker og kombinerer dem med begreber fra politologi såsom flerniveaustyring og transnationale diskurser.³ *Assemblage* indfanger bedre omsorgens uforudsigelighed og tilknytningen af en større kreds af mennesker til svækkede, ældre mennesker end et begreb som omsorgsrelation fra feministisk omsorgsteori, der signalerer stabilitet og en mindre kreds af nære Andre. Netop derfor har jeg også introduceret begrebet relaterethed i et forsøg på at bryde med en forestilling om stabile, tætte og nære relationer. Med logikker introducerer jeg et begreb fra den hollandske filosof Annemarie Mol, ifølge hvem logikker skal forstås som empirisk identificerbare sammenhænge af mening, der er til stede enten eksplicit eller implicit i praksisser (Mol, 2008). Endelig søger jeg med flerniveaustyring ud fra en politologisk vinkel at inddrage lokale, nationale og forskellige supranationale/mellemstatslige institutioner (Bache og Flinders, 2004) samt den måde, hvorpå politiske problemer i stigende grad italesættes inspireret af transnationale diskurser (Fraser, 2008; Sahlin-Andersson, 2002).

Denne artikel tager først fat på spørgsmålet om hidtidig forskning og min position i forhold til denne, dernæst forholdet mellem teoretisering og ens situation. Derefter indkredser jeg i fjerde afsnit kort nogle af de mest betydningsfulde forandringsprocesser og den måde, hvorpå de påvirker ældreomsor-

gen: at professionalisere, senmodernisere, afkønsliggøre og neoliberalisere. I femte afsnit redegør jeg for omsorgslandskabet og nogle nye begreber. Endelig konkluderer jeg og rejser spørgsmål til videre forskning.

Feministisk omsorgsforskning og min position

I dette afsnit giver jeg et overblik over nogle af de centrale spørgsmål, temaer og begreber, som har karakteriseret den feministiske omsorgsforskning. Meningen er ikke at præsentere en udtømmende forskningsoversigt over feltet, da en sådan kan findes andetsteds (Anttonen og Zechner, 2011; Barnes, 2012; Collins, 2015; Dahl, 1997; 2000; 2017). I stedet vil jeg kort opridsede nogle af diskussionerne, dels for at give et indtryk af feltets bredde, dels som anledning til at beskrive min position i forhold til verserende diskussioner i feltet.

Feltet feministisk omsorgsforskning opstod i kølvandet på kvindebevægelsen og var teoretisk inspireret af blandt andre Carol Gilligan's bog *In a different voice* (1982). Det satte omsorg på den videnskabelige dagsorden og introducere dermed ikke bare et nyt teoretisk begreb, men et helt nyt område for empiriske studier. Feministisk omsorgsteori er et dynamisk felt, der har udviklet sig i flere retninger, og som løbende har været karakteriseret ved forskellige diskussioner. Generelt beskæftiger forskere på feltet sig med omsorg, dets karakteristika, dets forskellige former (børn, ældre, syge, handicappede/udfordrede), de kønsmæssige aspekter, relationen til den samfundsmæssige arbejdsdeling (Graham, 1983; Ungerson, 1983; Wærness, 1982) og senest betydningen af den politiske styring (Dahl, 2009; Glendinning, 2008; Hoppania, 2015; Tronto, 2017; Williams, 2010). Centrale begreber har været omsorg, relationer (Ungerson, 1983; Graham, 1983) og rationaler (Wærness, 1987).

En vigtig diskussion omhandler omsorgens karakter, herunder om omsorg bør anskues som en livsholdning eller som en særlig slags arbejde (Dahl, 1997; Noddings, 1984; 1990; Wærness, 1982), og hvorvidt omsorg bør forstås bredt eller mere snævert som en ansigt til ansigt-relation (Tronto, 1993; Bubeck, 1995). Overordnet kunne man derfor argumentere for, at feministisk omsorgsforskning stiller et abstrakt og filosofisk spørgsmål: Hvad er omsorg?²⁴ repræsenteret ved blandt andre Tronto (1993), Bubeck (1995) og Barnes (2012). Og videre at feministisk omsorgsteori stiller dette spørgsmål på et teoretisk terræn, der rammesætter spørgsmålet som et spørgsmål om forpligtelser over for de skrøbelige Andre (Dahl, 2017). Dvs. som et spørgsmål om etik.

Netop spørgsmålet, om det etiske element er et fællestræk i feministisk omsorgsteori, er blevet diskuteret for nylig. Den rumansk-britiske omsorgsfilosof Anca Gheaus argumenterer for, at der ikke er noget grundlæggende fællestræk i denne forskningstradition (Gheaus, 2009). I modsætning hertil hævder blandt

andre den britiske politiske teoretiker Stephanie Collins (2015), at der findes flere fællestræk i feltet, heriblandt opfattelsen af et omsorgsmæssigt ansvar. Dette ansvar ses som udspringende direkte fra relationer mellem nogle særlige andre og ikke fra abstrakte, universelle principper, som det typisk ses i etikken (Collins, 2015). Denne karakteristik af feministisk omsorgsteori kan jeg kun erklære mig enig i. Og selvom spørgsmålet: Hvad er omsorg? er centralt i forhold til at afgrænse omsorg fra andre samfundsmæssige aktiviteter, er selvmåden at spørge på problematisk i min optik, da spørgsmålet er uden relation til en forandret samfundsmæssig kontekst.⁵

Jeg er derfor enig i grundpræmissen i de seneste diskussioner inden for *Science and Technology Studies* (STS), nemlig at omsorgsbegrebet skal gentænkes teoretisk. Inden for STS argumenteres der for, at der er behov for at gentænke omsorg på basis af den stigende betydning af teknologier i bred forstand, dvs. med fokus på blandt andet, hvordan det posthumane ikke bare er et nyt vilkår, men ændrer omsorgen på afgørende vis (Bellacasa, 2017; Turrini, 2011; Mol, Pols og Moser, 2011). Her genaktiveres det klassiske spørgsmål om omsorgens afgrænsning (som beskrevet ovenfor), men i en ny epistemologisk kontekst (Turrini, 2011). Mens nogle argumenterer for, at det er nødvendigt at afgrænse omsorgen gennem et bedre begreb (Turrini, 2011), er blandt andre den hollandske filosof Annemarie Mol af en anden opfattelse. Fremfor at spørge, hvad omsorg er, stiller hun med sine kolleger spørgsmålet: Hvordan gøres omsorg? (Mol, Pols og Moser, 2011: 84). Jeg er grundlæggende enig i, at det traditionelle spørgsmål er problematisk (Hvad er omsorg?), da det er ahistorisk og kontekstløst og stilles inden for en bestemt teoretisk horisont, nemlig den etiske. Det betyder ikke nødvendigvis, at det nye spørgsmål så er: Hvordan gøres omsorg?, men at der er behov for at tænke omsorg i begrebets historiske, samfundsmæssige kontekst, hvilket i denne artikel er det nordiske omsorgsregime, samt inden for en ny teoretisk optik inspireret af poststrukturalisme og politologi. Jeg vil derfor i næste afsnit se på det særlige ved det nordiske omsorgsregime for svækkede ældre sammenlignet med andre velfærdsregimer.

Det nordiske ældreomsorgsregime

Flere forskere argumenterer for, at det er vigtigt at situere omsorgen og undersøge, hvordan den udspiller sig i konkrete praksisser (Barnes, 2012; Cooper, 2007; Dahl, 2017; Mol, 2008; Mol, Pols og Moser, 2011). Det kan dels betyde en vending mod omsorgens mikroplan i velfærdsstaten, dels en vending mod de overordnede betingelser, som ændrer omsorgen. Det er den sidste fortolkning af situering, jeg har valgt. Som nævnt indledningsvist finder omsorgen for svækkede ældre sted i en dansk/nordisk kontekst. Den nordiske velfærds-

stat adskiller sig fra det meste af EU ved en offentligt finansieret ældreomsorg (qua sin universalisme) og sin professionalisme (Dahl, 2010). Der er ikke en fuldstændig entydig nordisk model, da graderne af universalisme på ældreområdet er forskellige, ligesom der er forskelle omkring introduktion, oversættelse og gennemslag af neoliberalismen i de nordiske lande (Meagher og Szebehely, 2013). Samtidig er det heller ikke overordnet set muligt at identificere forskellige modeller for ældreomsorg ligesom i velfærdsforskningen (Rummery og Fine, 2012). Professionaliseringen af omsorgen for ældre er del af en langstrakt, historisk proces, hvor staten har spillet en afgørende rolle for dannelsen af en velfærdsstatslig profession (Dahl, 2000; Dahl og Rasmussen, 2012).

De nordiske lande er samtidig unikke i europæisk sammenhæng, da migranter ikke udgør en stor del af det formaliserede, betalte omsorgsarbejde for ældre, som primært varetages af majoritetskvinde. I Danmark er kun 4-10 pct. af medarbejderne inden for ældreomsorgen født i andre lande end Danmark, herunder Tyskland og Sverige (Platz, 2006; Rostgaard et al., 2011). I resten af EU udgør migranter en meget stor andel af den private ældreomsorg, og Hankivsky argumenterer for her at anvende intersektionalitetsoptikken (Hankivsky, 2014).⁶ I denne artikel er intersektionalitetsperspektivet imidlertid fra-valgt.

Ligesom omsorgen for ældre er situeret i en bestemt kontekst, er jeg også dømt til at tænke gennem min lokalitet (Haraway, 1988). Og i den forstand er jeg en kritisk *insider* i forhold til det nordiske velfærdsregime, hvor min feministiske position er inspireret af poststrukturalisme og radikal feminism forstået som en optagethed af diskurser, følelsesmæssige aspekter og magt (Dahl, 2010; 2012). Mens jeg er enig i behovet for en situering, er jeg uenig i Mols og Coopers overbevisning om, at det er umuligt at udtale sig mere overordnet om omsorg. Selvfølgelig kan vi ikke fortælle *grand narratives* (Lyotard, 1984; Fraser og Nicholson, 1990), men vi kan identificere et nyt landskab i de nordiske ældreomsorgsregimer, som er opstået hen over det sidste århundrede. For at kunne forstå den ændrede samfundsmæssige kontekst er det nødvendigt at forstå nogle af de samfundsmæssige processer, der er på spil.

Samtidig med at jeg er en kritisk *insider* i forhold til den nordiske velfærdsstat, bebor jeg også en lignende position i forhold til feministisk omsorgsteori. Ligesom den amerikanske politiske teoretiker Kathleen B. Jones tænker jeg både med og imod den teoriretning, som jeg læser/søger at forstå (Jones, 1988). På den måde er min position ikke et alternativ til feministisk omsorgsteori; den finder sted i kritisk dialog med og forlængelse af den. Min position udgør samtidig et nyt landkort, som jeg har tegnet på pergamentspapir. Dermed kan mit landkort med nye begreber lægges oven på det eksisterende landkort fra femi-

nistisk omsorgsteori og vise et mere komplekst felt. Men lad os nu se på de fire udvalgte forandringsprocesser, som skaber nye betingelser for ældreomsorgen.

Et forandret omsorgslandskab: Nogle udvalgte forandringsprocesser

Vi ved det allerede godt. Vi lever i en tid med massive forandringer på mange planer. Men hvordan spiller det ind på omsorgen og særligt ældreomsorgen i en dansk/nordisk kontekst? Flere forskere mener, at omsorgen er under forandring på grund af en ændret arbejdsdeling mellem stat, civilsamfund og marked, velfærdsstatslige reformer og en feministisk social bevægelse (Fine, 2007). Andre ser, hvordan globaliseringen ændrer omsorgen i det globale syd og nord (Hochschild, 2001; Sørensen, 2002; Lutz, 2011; Isaksen, 2010; 2011; Isaksen, Devi og Hochschild, 2008; Gheaus, 2013). Og atter andre argumenterer for neoliberalismens (Dahl, 2009; 2012; 2017; Hjort, 2012; Hoppania og Vaittinen, 2014; Meagher og Szebehely, 2013) og senmodernitetens betydning for omsorgen (Jensen og Tveit, 2005; Eriksen, 2008; Pickard, 2010). Nu har jeg opridset nogle af de forskellige måder, hvorpå omsorgens forandring overordnet set kan teoretiseres, men som kun på ufuldstændig vis får fat i forandringsprocesserne. Jeg vil derfor give indblik i nogle af forandringsprocesserne ved at gå i dybden med fire af dem, nemlig at professionalisere, senmodernisere, afkønsliggøre og neoliberalisere.⁷

Professionalisere: Ekspertise – og arbejdets opdeling

Som tidligere nævnt er den danske – og nordiske ældreomsorg – karakteriseret ved en statsligt båret professionalisering. At professionalisere er en proces, der betyder, at en gruppe har haft succes med at overbevise omverdenen om, at de besidder en særlig ekspertise (Larsson, 1977). Det kan fx være læger. De kvindeligt dominerede faggrupper har historisk haft vanskeligere ved at blive professionaliseret end netop de klassiske professioner (Witz, 1992; Martinsen, 1994; Johansson, 1992; 1995). Sideløbende med udbygningen af de nordiske velfærdsstater har staterne i et vist omfang støttet professionaliseringsprocesserne inden for ældreomsorgen (Johansson, 1992; 1995, Dahl, 2010) med oprettelsen af uddannelser rettet mod dette område. Denne udvikling bidrager ideelt set til en mere vidensbaseret omsorg og en større arbejdsdeling mellem forskellige professioner.⁸ Bagsiden af medaljen er, at de ældre potentielt set kan opleve at modtage en fragmenteret omsorg med sosu-hjælpere, sosu-assistenten, fysioterapeuter og sygeplejersker med hver deres kompetenceområde, samt at professionaliseringen resulterer i et øget behov for koordination eksempelvis via tværfagligt samarbejde. Professionalisering kan imidlertid også være re-

lateret til usikkerhed om, hvem der gør hvad, og utilstrækkelig varetagelse af omsorgsbehov, idet nogle opgaver risikerer at falde mellem forskellige velfærdsprofessionelles ansvar.

Fra det traditionelle til det senmoderne?

At senmodernisere beskrives typisk som en proces af individualisering, øget refleksivitet og ændrede familiemønstre (Giddens, 1991; 1992). Det er en form for aftraditionisering. Eksempelvis har Eriksen påvist, hvordan ændrede familiemønstre og kvinders lønnede arbejde har ændret de unge danske sygeplejestuderendes omsorgskompetencer (Eriksen, 2008). Dvs. at de i mindre grad har praktiske erfaringer med konkret omsorg, og at de i højere grad har kommunikations- og forhandlingskompetencer fra deres opvækst i nye familieformer (skilsmissec familier mv.).

At senmodernisere er typisk en proces, der foregår ujævnt og i forskellige tempi i forskellige dele af samfundet – og i forskellige dele af verden. Ifølge en undersøgelse af uformel omsorg i Storbritannien findes der både familier med senmoderne omsorgsopfattelser og familier med mere traditionelle omsorgsopfattelser (Pickard, 2010). Familier med en mere traditionel omsorgsopfattelse gav udtryk for en mere fatalistisk opfattelse af omsorg og omsorgsforpligtelser, hvor omsorgsforpligtelser ikke bliver problematiseret. I de familier udgjorde omsorgen for svækkede ældre en naturlig del af det at være en familie. I andre senmoderne familier var der en større grad af individualisering og refleksivitet, hvor der blev lagt vægt på frihed, valg og selvrealisering – og dermed at omsorg ikke længere blev set som en forpligtelse (og et spørgsmål om etik), men som en valgmulighed for både kvinder og mænd. Omsorg kan altså fravælges – og tilvælges. De ændrede familieformer, den stigende geografiske mobilitet og det grådige arbejdsliv skaber usikre forventningshorisonter, nye former for feminitet og maskulinitet og forskellige (valg)muligheder for døtre, svigerdøtre, sønner og svigersønner. At senmodernisere skaber dermed en usikkerhed og potentielle spændinger mellem de svækkede ældre og familien og mellem familien/de nære Andre og staten.

Om køn, afkønsliggørelse og aldreomsorgen som en tidslomme

Køn har været et gennemgående, centralt og omdiskuteret begreb i kønsforskningen, ligesom magtbegrebet i politologien. Forholdet mellem diskursivitet og materialitet, herunder kroppens rolle, har været omdiskuteret i værker af blandt andre Beauvoir (1952) og Butler (1990). Der er således mange feministiske opfattelser af køn (Harding, 1986), og i nærværende artikel tages der som sagt udgangspunkt i en poststrukturalistisk kønsopfattelse. Det betyder, at

køn ikke er noget naturgivet, men altid medieres via en diskurs. Kønnen gøres, dvs. at køn forstås gennem en proces af kønsliggørelse. Det er en proces, hvor kroppe bliver meningsfulde og relateres til noget med køn (Eveline og Bacchi, 2005). Kroppe er således ikke *a priori* kønnede, men fortolkes i en eksisterende diskurs, hvorved eksempelvis tøjvalg og kropssprog bliver – og genkendes som – henholdsvis feminint og maskulint.

Modpolen til kønsliggørelse er afkønsliggørelse, hvilket vil sige, at det, som har været koblet til køn (og et køn), nu afkobles fra en kønsdiskurs og dermed fra det ene køn. Nutidige forandringer i køn og kønsliggørelse skaber præcis sådan en situation (Connell, 2011: 25). Og vi ser, hvordan kønnen italesættes på et utal af måder, og der leges med kønnen i blandt andet Eurovision, som vi så med den østrigske vinder med skæg og kjole i 2014. Det eksempel viser en afkønsliggørelse, hvor de traditionelle forestillinger om mandekønnen opløses og afkobles fra tegnet på det biologiske køn. Et andet eksempel er kvindelige ledere i det politiske, der på den ene side er tvunget til at reproducere kvinde(kønnen) for at blive genkendt og på den anden side destabiliserer det ved at introducere maskuline autoritetsformer (Solhøy, 1999). Det være sig i tøjvalg, kropssprog og argumentationsformer.

Traditionelt har kvinder, dvs. døtre og svigerdøtre varetaget omsorgen for de ældre, primært som ulønnet arbejde (Wærness, 1982; Ungerson, 1983). Men kvinders høje (fuldtids) erhvervsfrekvens i Danmark og de andre nordiske lande sætter de traditionelle, etiske omsorgsforpligtelser under pres. Toforsørgermodellen er blevet dominerende (Lewis, 1992), hvorfor kvinder (og mænd) i stigende omfang skal presse omsorgen for svækkede ældre, (sviger)mødre og (sviger)fædre ind i et hverdagsliv med fuldtidsarbejde. Inden for omsorgen for børn har vi kunnet iagttage forandringer i den hegemoniske maskulinitet med en omsorgsfuld maskulinitet i de nordiske lande (Holter, 2003; Hjort og Nielsen, 2003). I modsætning hertil er ældreomsorgen en historisk tidslomme, hvor forandringer i femininiteter og maskuliniteter ikke – eller kun langsomt – slår igennem. I flere studier af den uformelle omsorg for svækkede ældre fremgår det, at kvinder stadigvæk bidrager med langt den største del af denne familiebaserede omsorg (Bernild, 2016; Danmarks Statistik og Ældresagen, 2015; Lewinter, 1999). Samtidig ses en lille deltagelse af mænd i den formelle, aflønnede omsorg for svækkede ældre. Mænd udgør p.t. 10 pct. af de velfærdsprofessionelle inden for ældreomsorgen (Andersson, 2012; Hougaard, 2014), og dermed udgør den formelle ældreomsorg en historisk tidslomme med ganske få mænd, ligesom mænd heller ikke er talstærkt til stede i den uformelle omsorg for svækkede ældre. De ændrede femininiteter medfører dog en usikkerhed

omkring, hvem der er forpligtet til hvad, og hvad de ældre kan forvente af deres kvindelige familiemedlemmer/nære Andre.

Neoliberalisere: Borger, kunde eller svækket ældre?

Med neoliberalisme henviser jeg til en ny styringsform, hvor staten styrer sine velfærdsprofessionelle, borgerne og omsorgen indholdsmæssigt og finansielt, direkte og indirekte – og hvor centrale logikker er markedsmæssige og selvansvarliggørende (Larner, 2000; Dahl, 2009; 2017; Hoppania, 2015; Tronto, 2017; Ward, 2015). Den nye styringsform involverer også stigende italesættelse og regulering af ældreomsorg på forskellige niveauer såsom kommunalt, statsligt, mellemstatsligt (EU) og transnationalt (OECD, ILO og WHO) (Dahl, 2017).

Neoliberalisme er en global diskurs, der udvider markedsløgikken til staten, omdefinerer staten som underordnet økonomien og producerer kalkulerende snarere end regelfølgende subjekter (Brown, 2003). Neoliberalismen var et opgør med det, som på daværende tidspunkt blev opfattet som en for dyr og bureaukratisk stat. Den introducerede markedsliggørelse og selvansvarliggørelse som løsninger, herunder også en forskydning tilbage til civilsamfundet, dvs. familien og frivillige (Dahl, 2012; 2017; Hoppania, 2015; Tronto, 2017; Ward, 2015; La Cour, 2014). Neoliberalismen oversættes ind i en nordisk velfærdsstatslig kontekst karakteriseret ved retsstatsprincipper og lighedsorientering (Dahl og Rasmussen, 2012). Det medfører standardisering (Björnsdottir, 2013) og begrænsning af den (velfærds)professionelles skøn og autonomi (Petersen og Schmidt, 2003; Højlund, 2004).

Med markedsliggørelsen udliciterer staten dele af den praktiske og den plejemæssige omsorg til private firmaer, eksempelvis via "frit valg" i ældreomsorgen i 2003, hvor borgeren kan vælge mellem kommunal hjemmepleje eller forskellige private hjemmeplejefirmaer. Senest er kommunerne nu forpligtet til at udlicitere. I frit valg-tankegangen ses den svækkede ældre som en kompetent forbruger, der selv kan vælge sit firma for levering af hjemmehjælp. Ved udlicitering sker der en udvidelse af markedet og en introduktion af markedselementer i staten.

Når omsorg markedsliggøres introduceres en ny logik, der potentielt kan skabe konflikter mellem visitator (kommunen) og leverandører af omsorg og den ældre. Ligesom med professionalisering skaber neoliberalismen en mere fragmenteret omsorg, hvor der skal manøvreres – og koordineres – mellem forskellige slags professionelle fra forskellige slags organisationer, private som kommunale. Samtidig indeholder neoliberalismen også en ny grænse mellem

stat og individ, idet den ældre fremfor at være et rettighedsbærende subjekt selvansvarliggøres.

Med begreber som "egenomsorg" (Dahl, 2000) udhules omsorgen, og den svækkede ældre forventes i højere grad at tage ansvar for sin egen situation (Dahl, 2000; 2012; Ward, 2015). Det sker ved, at den kompenserende hjælp, fx støvsugning og hjælp til at få et bad, skal erstattes af mere aktiverende hjælp som "hjælp til selvhjælp" eller "hverdagsrehabilitering" (Dahl, Eskelinen og Hansen, 2015; Kjellberg, Ibsen og Kjellberg, 2011). Her skal de ældre i stigende omfang motiveres og genoptrænes til at vedligeholde eller forbedre deres funktionsniveau – de skal genoptrænes til at gøre rent selv og/eller gå i bad uden hjælp.

Neoliberalismen i de nordiske lande skaber nye grænser mellem stat og civilsamfund, hvor de nordiske velfærdsstater overlader mere af omsorgen til både den svækkede ældre og de nære Andre, samtidig med at markedet får en større rolle i den konkrete omsorgsvaretagelse. At neoliberalisere medfører en fragmentering af omsorgen, en standardisering og en større rolle for de nære Andre, herunder familien. At overlade mere til familien passer dårligt med fremkomsten af mere senmoderne kønsidentiteter, der baserer sig på refleksive valg og ikke-traditionelle kønsidentiteter. Samtidig er det at neoliberalisere på kollisionskurs med den professionalisering, som de nordiske velfærdsstater typisk har været eksponent for i forhold til omsorgen for ældre. Mens professionalisering indeholder en vægtning af arbejdsdeling og kundskaber om ældre og gerontologi, forstår "at neoliberalisere" den ældre som en selvansvarliggjort forbruger med "frit valg", der kan gøre denne viden overflødig (Dahl, Eskelinen og Hansen, 2015; Højlund, 2004). Spændinger mellem forskellige processer, usikkerhed og fragmentering af omsorgen betyder således, at det hidtidige landkort fra feministisk omsorgsteori er utilstrækkeligt til at forstå og analysere ældreomsorgen. Vi må derfor supplere med nye begreber.

Et nyt landkort

Jeg vil i det følgende give et bud på et nyt teoretisk landkort for den nordiske ældreomsorg. Det vil jeg gøre ved at relatere nogle begreber fra feministisk omsorgsteori til de nye begreber for at illustrere deres potentiale. Tidligere i denne artikel har jeg gennemgået fire forskellige processer: at professionalisere, senmodernisere, afkønsliggøre og neoliberalisere, og jeg har argumenteret for, at de på afgørende vis forandrer ældreomsorgen. Eksempelvis skaber senmodernitet og afkønsliggørelse mere flygtighed og usikkerhed omkring, hvem og hvilke person(er) der varetager omsorgen, hvornår og hvordan, og hvor der ikke

altid foregår en koordination af de forskellige dele af omsorgen. Det medfører også potentielle konflikter i denne usikre, uafklarede zone.

Denne flygtighed, tilfældighed, usikkerhed og øgede kampe i og omkring ældreomsorgen kan ikke forstås – eller opfanges – ved hjælp af den hidtidige feministiske omsorgsteori og begreber som blandt andre (sociale) relationer og rationaler (Dahl, 2017). Derfor må den suppleres med nye begreber som: *assemblage*, relaterethed og logikker, og landkortet skal samtidig synliggøre, at der er tale om styring af ældreomsorgen på flere planer. Derfor må vi også supplere med en optik, der inkluderer flerniveaustyring og transnationale diskurser.

I omsorgsteorien betragtes omsorg typisk som baseret på relationer (Graham, 1983; Ungerson, 1983), og der har også været anvendt begreber som *web of care* (Tronto, 1993), *web of social relations* (Mahon og Robinson, 2011) og senest *networked care* (Barnes, 2015). Der er altså tale om en sammenvævet omsorg eller om sammenvævede, sociale relationer. Begrebet relationer signalerer stabilitet, kontinuitet og sikkerhed, og selv begreber som *networked care* opererer med en anden form for koordination og stabilitet, hvor den ældre er spundet ind i et beskyttende væv af relationer. I min søgen efter et passende ord, der kan erstatte *web of care*, fandt jeg begrebet *assemblage*, der er introduceret af den franske filosof Gilles Deleuze og den franske psykolog Félix Guattari (Deleuze og Guattari, 1988). *Assemblage* er en uforudsigelig samling af forbindelser – eller med andre ord, en tilfældig tilstedeværelse af kroppe i et samfund, der har en kontingent rumlig eksistens (Deleuze og Guattari, 1988: 90, 503-505).

Der er ingen garanti for, at *assemblage* opstår omkring den ældre, og persongalleriet vil typisk være mere om- og udskifteligt end det, der ses i traditionel, feministisk omsorgsteori. Dermed kan *assemblage* bedre begribe, at der sker omsorgssvigt (at den ældre ikke hjælpes), og at der er flere personer (velfærdsprofessionelle og nære Andre) involveret i den ældres omsorg, der ikke nødvendigvis koordinerer deres hjælp (og dermed ikke ved, hvad de andre gør). *Assemblage* kan bedre begribe omsorg som en samling af hændelser – det, som nogle teoretikere har benævnt *eventualization*, hvor virkeligheden ses som bestående af hændelser, der ikke nødvendigvis er relateret (Manning, 2009; Puar, 2012).

Et andet aspekt, som også kunne indtænkes i begrebet omsorg, er, hvordan omsorg også kan inkludere dyr og ting (Puar, 2012; Bellacasa, 2017) – det være sig katte, hunde, robotsæler eller intelligente gulve på plejecentre – og hvordan det får betydning for omsorgen. Eksempelvis viser et nyligt studie af intelligente gulve på plejehjem, at det kan føre til øget fysisk distance mellem plejepersonalet og de ældre samt en ny form for overvågning af de ældre (Hansen, Grosen og Kamp, 2018). Teknologier (eller det posthumane) skaber

dermed nye former for relateretheder, der ændrer *assemblagen* til at omhandle forskellige kroppe (mennesker og dyr) og forskellige former for computerstyrede ting (robotstøvsugere, robotsæler, intelligente gulve, selvskyllende og -tørrende toiletter mv.).

På den måde er det uhensigtsmæssigt at tale om sociale relationer. Vi er nødt til at bruge et andet begreb. Her foreslår jeg relaterethed⁹, der indfanger nye omsorgsgivere som robotsæler, den øgede fragmentering og ustabilitet i omsorgsarbejdet, der indtræder med det senmoderne liv, professionalisering og neoliberalisering. Den nærhed af betydningsfulde Andre, som typisk er et præmis i den hidtidige feministiske omsorgsteori, kan vi ikke tage for givet, og den kan også pludselig falde bort. Jeg ser ældreomsorg i dag som karakteriseret ved uforudsigelighed og mange forskellige personer (professionelle, pårørende/særlige Andre, frivillige) og ting/teknologier, der er del af en *assemblage*. På den måde indfanger relaterethed og tilstedeværelsen af flere personer bedre dagens virkelighed for svækkede ældre. Med relaterethed får vi et begreb, der afspejler en mere processuel ontologi, og hvor vi som mennesker betragtes som altid værende i bevægelige relationer til omverdenen, der både kan bestå af andre mennesker, dyr og forskellige teknologier.

Inden for især nordisk, feministisk omsorgsteori har man traditionelt benyttet sig af begrebet *rationaler* (Wærness, 1987; Eliasson, 1992). Dette begreb refererer til præeksisterende *rationaler*, og der identificeres typisk et omsorgsrationale og et modsatrettet styringsrationale. Med begrebet *logikker* fra Mol (2008) kan vi identificere nye sammenhænge af mening, og der er nødvendigvis heller ikke ét styringsrationale.¹⁰ Som jeg sammen med andre tidligere har påvist, kan der være flere styringsmæssige logikker til stede (Dahl, Eskelinen og Hansen, 2015) i både italesættelsen og udførelsen af omsorg af svækkede ældre. Det være sig en styringsmæssig logik omkring "service" (markedet) og en styringsmæssig logik omkring aktivering. Derved kan begrebet *logikker* bedre end *rationaler* indfange det, som sker i omsorgen for ældre i de nordiske lande, hvor der internt i staten kæmpes om forholdet mellem forebyggelse (hverdagsrehabilitering, aktiv aldring) og omsorgen som "service" i en neoliberal optik.

Begrebet *flerniveaustyring* (*multilevel governance*) stammer fra EU-forskningen og vedrører forholdet mellem EU og dets medlemsstater. Begrebet beskriver, hvordan nationale regeringer deler og kæmper om styringen med andre aktører som de subnationale og supra-/mellemstatslige (Bache og Flinders, 2004). Ved hjælp af begrebet *flerniveaustyring* kan vi forstå styring som et komplekst samspil mellem forskellige niveauer såsom nationalt, kommunalt, regionalt (EU) og internationalt. Samtidig med denne øgede kompleksitet i styringen ser vi i stigende omfang, at politiske problemer rejser globalt, hvorved både

problemforståelser og -løsninger rejser mellem lande (Sahlin-Andersson, 2002; Conrad, 2011).

Begrebet flerniveaustyring hjælper os til at forstå, at styringen af ældreomsorgen i Danmark er influeret af EU og rejsende, globale diskurser. Det ses eksempelvis med begrebet aktiv aldring, der er blevet en dominerende måde at betragte aldring, og som det er umuligt at være imod. WHO, som oprindeligt introducerede begrebet aktiv aldring, ser det som et spørgsmål om livskvalitet, hvor sundhed, sikkerhed og deltagelse (socialt, politisk) er centrale værdier, og hvor aktiv aldring ses som en del af FN's menneskerettighedsfokus (Kildal og Nilssen, 2013). Men selvom både WHO og OECD er enige om vigtigheden af aktiv aldring, er de uenige om begrebets indhold. På den måde kan man sige, at aktiv aldring er et hegemonisk begreb og derfor også et tomt begreb (Laclau, 2002), hvis indholdsudfyldning der kæmpes om. WHO er bekymret for den moralske udfordring, som samfundets aldring præsenterer os for. I modsætning hertil er OECD bekymret for velfærdsstatens bæredygtighed forstået som dens økonomiske overlevelse (Kildal og Nilssen, 2013). Således sætter WHO og OECD aktiv aldring ind i to forskellige, overordnede politiske rammer.

Det er imidlertid ikke kun WHO og OECD, der er uenige om, hvordan aktiv aldring skal forstås; også internt i EU er der uenighed (Dahl, 2017). Så selvom aktiv aldring ses som noget selvfølgeligt, fortolkes det forskelligt af OECD, WHO og de forskellige institutioner internt i EU. På den måde pågår der stadigvæk kampe om indholdsudfyldningen af aktiv aldring. Flerniveaustyring tydeliggør dels, hvordan forskellige niveauer af staten søger at styre, dels, hvordan det lokale og nationale niveau er politisk tæt sammenvævet med globale dagsordener.

Konklusion

Indledningsvist rejste jeg et teoretisk spørgsmål: Hvilke nye begreber er nødvendige for at forstå det ændrede dansk (nordiske) landskab for ældreomsorg? Jeg har besvaret spørgsmålet ved at redegøre for den eksisterende omsorgsteori, som kun kan indfange omsorg i stabile relationer af (etiske) forpligtelser og inden for en national container. Det skaber problemer, da fire samfundsmæssige processer, nemlig at senmodernisere, professionalisere, afkønsliggørelse og neoliberalisere, ændrer omsorgslandskabet for svækkede ældre. Det er forandringer, der introducerer en højere grad af refleksivitet blandt de nære Andre, usikkerhed om omsorgens realisering, tilfældigheder i forhold til persongalleriet og de velfærdsprofessionelle og dermed også et konfliktpotentiale.

Disse forandringer nødvendiggør nye begreber, der kan indfange ustabilitet, tilfældigheder og konflikter af politisk karakter i bred forstand og på

flere niveauer. Jeg introducer derfor nye begreber som *assemblage*, relaterethed, logikker, flerniveaustyring og transnationale diskurser, der åbner op for anderledes analyser på omsorgsfeltet for svækkede ældre. Med *assemblage* forstår jeg en tilfældig samling af forbindelser mellem kroppe og posthumane enheder som eksempelvis robotsæler eller intelligente gulve. *Assemblage*-begrebet er tæt knyttet til relaterethed, da omsorgen ikke længere kun foregår i relationer, men i mere ustabile forbindelser mellem mennesker og teknologier. Og logikker opløser den dikotomiske modsætning mellem en *a priori*-omsorgsrationalitet og en styringsrationalitet og åbner i stedet op for eksistensen af forskellige styringsrationaliteter samt af omsorgslogikkers afhængighed af felt og kontekst. Endelig tydeliggør flerniveaustyring og transnationale diskurser, at den nationale container må suppleres med en optik, som inkluderer rejsende – og globale – diskurser og EU og andre internationale organisationer som vigtige spillere.

Mit forslag til en ny videnskabelig sprogbrug bygger på en kritik af – og dialog med – eksisterende feministisk omsorgsteori baseret på dansk ældreomsorg. Videre analyser vil vise, hvorvidt disse begreber kan anvendes uden for dette felt og den nordiske kontekst, som begreberne oprindeligt er tænkt i relation til.

Noter

1. Med diskurs forstår jeg en horisont, der afgrænser det, som er forståeligt, fra det uforståelige – det, som er udenfor og uden mening. En diskurs afgrænser, hvad der kan siges og gøres, og hvilke genkendelige positioner subjekter kan indskrive sig i (Norval, 1996; Butler, 1990). En diskurs' eksistens er betinget af subjekters aktive reproduktion, dvs. at der er subjekter, der indskrives sig i den pågældende diskurs og dens logikker og bærer dem med sig. En diskurs betinger, hvad der kan snakkes om (objekter), hvilke positioner subjekter kan indfinde sig i, og hvilke argumentationsmåder der er legitime (Foucault, 1993).
2. Jeg anvender begrebet neoliberalisme, da det bedre end *new public management* indfanger den omfattende forandring, der er tale om. Andetsteds har jeg redegjort mere uddybende for begrebernes oprindelse, genstandsfelt og epistemologi (Dahl, 2017). Begreberne er således ikke synonyme.
3. I min nyeste bog introducerer jeg flere nye begreber, men kun et udvalg vil blive præsenteret her (Dahl, 2017).
4. Andetsteds har jeg redegjort for forskellige traditioner inden for feministisk omsorgsteori, og jeg har redegjort for, hvordan det er den dominerende retning inden for feministisk omsorgsteori, der indeholder teoretiske begrænsninger (Dahl, 1997; 2017).
5. Det er dog Gilligans fortjeneste, at hun gentænker etikken som etik i en dialogisk kontekst.

6. Se introduktion til dette temanummer, Fiig (2019), hvor begrebet intersektionalitet uddybes.
7. Jeg har andetsteds mere uddybende beskrevet de syv samfundsmæssige processer og de spændinger, som både findes mellem dem og internt i dem (Dahl, 2017).
8. Professionalisering er et tveægget sværd for ældreomsorgen ifølge feministisk forskning, da det typisk betyder en prioritering af en bestemt vidensform og dermed negligerer mere erfaringsbårne vidensformer (Wærness, 1987; Martinsen, 1994).
9. Først senere blev jeg opmærksom på, at en anden teoretiker benytter et lignende begreb: *relationalities* (Bellacasa, 2017).
10. Her bryder jeg med Mol, der ligesom den feministiske omsorgsteori opererer med to modsatrettede logikker og kun med én styringsmæssig logik.

Litteratur

- Andersson, Katrin (2012). Paradoxes of gender in elderly care: The case of men as care workers in Sweden. *NORA* 20 (3): 166-181.
- Anttonen, Anneli og Minna Zechner (2011). Theorizing care and care work, pp. 15-34 i Birgit Pfau-Effinger og Tine Rostgaard (red.), *Care Between Work and Welfare in European Societies*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Bache, Ian og Matthew Flinders (2004). *Multi-level Governance*. Oxford Scholarship Online. DOI: 10.1093/0199259259.001.0001
- Barnes, Marian (2012). *Care in Everyday Life: An Ethic of Care in Practice*. Bristol: Policy Press.
- Barnes, Marian (2015). Beyond the dyad – exploring the multidimensionality of care, pp. 31-43 i Marian Barnes, Tula Brannelly, Lizzie Ward og Nicki Ward (red.), *Ethics of Care: Critical Advances in International Perspectives*. Bristol: Policy Press.
- Beauvoir, Simone de (1952). *The Second Sex*. New York: Vintage Books.
- Bellacasa, Maria Puig de la (2017). *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bernild, Camilla (2016). Pårørende i klemme mellem system og livsverden, pp. 199-227 i Sine Lehn-Christiansen, Anne Liveng, Betina Dybbroe, Mari Holen, Nicole Thualagant, Iben Charlotte Aamann og Birgitta Nordenhof Larsen (red.), *Ulighed i sundhed – nye humanistiske og samfundsvidenskabelige perspektiver*. Frederiksberg: Frydenlund Academic.
- Björnsdóttir, Kristin (2013). The place of standardization in home care practice: An ethnographic field study. *Journal of Clinical Nursing* 23 (9-10): 1411-1420.
- Brown, Wendy (2003). Neo-liberalism and the end of liberal democracy. *Theory and Event* 7 (1). <https://muse.jhu.edu/article/48659>
- Bubeck, Diemut (1995). *Care, Gender and Justice*. Oxford: Clarendon Press.

- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Collins, Stephanie (2015). *The Core of Care Ethics*. London: Palgrave Macmillan.
- Conrad, Christoph. (2011). Social policy history after the transnational turn, pp. 218-240 i Pauli Kettunen og Klaus Petersen (red.), *Beyond Welfare State Models*. Cheltenham.
- Cooper, Davina (2007). "Well, you go there to get off": Visiting feminist care ethics through a women's bath house. *Feminist Theory* 8 (3): 243-262.
- Connell, Raewin (2011). *Confronting Equality: Gender, Knowledge and Global Change*. Cambridge: Polity Press.
- Dahl, Hanne Marlene (1997). Mellem kærlighed og arbejde – omsorgsteori: Traditioner og centrale temaer. *Kvinder, Køn & Forskning* 10 (2): 56-65.
- Dahl, Hanne Marlene (2000). *Fra kitler til eget tøj – diskurser om professionalisme, omsorg og køn*. Aarhus: Politica. Ph.d.-afhandling.
- Dahl, Hanne Marlene. (2009). New public management, care and struggles about recognition. *Critical Social Policy* 29 (4): 634-654.
- Dahl, Hanne Marlene (2010). An old map of state feminism and an insufficient recognition of care. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 18 (3): 152-166.
- Dahl, Hanne Marlene (2012). Neo-liberalism meets the Nordic welfare state: gaps and silences. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 20 (4): 283-288.
- Dahl, Hanne Marlene (2017). *Struggles about (Elderly) Care: A Feminist View*. London: Palgrave Macmillan.
- Dahl, Hanne Marlene og Bente Rasmussen (2012). Paradoxes of elderly care – the Nordic model, pp. 29-49 i Annette Kamp, Helge Hviid og Klaus Nielsen (red.), *Transitions in Elderly Care: Management, Work and Meaning*. København: Copenhagen Business School Press.
- Dahl, Hanne Marlene, Lena Eskelinen og Eigil Boll Hansen (2015). Coexisting principles and logics of elder care: Help to self-help and consumer-oriented care? *International Journal of Social Welfare* 24 (3): 287-295.
- Danmarks Statistik og Ældresagen (2015). *Voksne børn til modtagere af hjemmehjælp*. København: Danmarks Statistik.
- Deleuze, Gilles og Félix Guattari (1988). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London: Athlone Press.
- Eliasson, Rosmari (1992). Omsorg og rationalitet, pp. 207-222 i Rosmari Elisasson (red.), *Egenheter och allmännheter*. Lund: Arkiv forlag.
- Eriksen, Tine Rask (2008). Fra kropslige erfaringer til forhandlingserfaringer – ændringer i den sygeplejestuderendes omsorgserfaringer fra 1987 til 2002. *Kvinder, Køn & Forskning* 17 (3): 33-42.

- Eveline, Joan og Carol Lee Bacchi (2005). What are we mainstreaming when we are mainstreaming? *International Feminist Journal of Politics* 7 (4): 496-512.
- Fiig, Christina (2019). Skarpere med end uden? Kønforskning og politologi. *Politica* 51 (1): 5-18.
- Fine, Michael (2007). *A Caring Society? Care and the Dilemmas of Human Service in the Twenty-first Century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel (1993). *Diskursens ordning*. Stockholm: Brutus Östlings forlag.
- Fraser, Nancy (2008). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Cambridge: Polity Press.
- Fraser, Nancy og Linda Nicholson (1990). Social criticism without philosophy: An encounter between feminism and postmodernism, i Linda Nicholson (red.), *Feminism/Postmodernism*. London: Routledge.
- Gheaus, Anca (2009). How much of what matters can we redistribute? Love, justice, and luck. *Hypatia* 24 (4): 63-83.
- Gheaus, Anca (2013). Care drain: Who should provide for the children left behind? *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 16 (1): 1-23.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Gilligan, Carol (1982). *In a Different Voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Glendinning, Caroline (2008). Increasing choice and control for older and disabled people: A critical review of new developments in England. *Social Policy & Administration* 42 (5): 451-469.
- Graham, Hillary (1983). Caring: A labour of love, i Janet Finch og Dulcie Groves (red.), *A Labour of Love: Women, Work and Caring*. London: Routledge, Kegan & Paul.
- Hansen, Agnete Meldgaard, Sidsel Lond Grosen og Annette Kamp (2018). Velfærdsteknologi mellem ansvar og distance. *Arbejdsliv* 20 (3): 24-40.
- Hankivsky, Olena (2014). Rethinking care ethics: On the promise and potential of an intersectional analysis. *American Political Science Review* 108 (2): 252-264.
- Haraway, Donna (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of perspective. *Feminist Studies* 14 (3): 575-599.
- Harding, Sandra (1986). *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: Open University Press.
- Hjort, Katrin (2012). *Det affektive arbejde*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

- Hjort, Katrin og Steen Baagøe Nielsen (2003). Omsorg, maskulinitet og forskning i forandring – en indledning, pp. 11-26 i Katrin Hjort og Steen Baagøe Nielsen (red.), *Mænd og omsorg*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hochschild, Arlie Russell (2001). Global care chains and emotional surplus value, i Will Hutton og Anthony Giddens (red.), *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Vintage.
- Holter, Øystein (2003). *Can Men Do It? Men and Gender Equality: the Nordic Experience*. København: TemaNord.
- Hougaard, Steffen (2014). Statistics Denmark. Personal communication.
- Hoppania, Hanna-Kaisa (2015). *Care as a Site of Political Struggle*. Ph.d.-afhandling, University of Helsinki, Department of Political and Economic Studies.
- Hoppania, Hanna-Kaisa og Tiina Vaitinen (2014). A household full of bodies: Neoliberalism, care and “the political”. *Global Society* 29 (1): 70-88.
- Højlund, Holger (2004). *Markedets politiske fornuft*. København: Samfundslitteratur. Ph.d.-afhandling.
- Isaksen, Lise Widding (2010). Transnational care – the social dimension of international nurse recruitment, pp. 137-157 i Lise Widding Isaksen (red.), *Global Care Work: Gender and Migration in the Nordic Countries*. Lund: Nordic Academic Press.
- Isaksen, Lise Widding (2011). Gendering the stranger: Nomadic care workers in Europe – a Polish-Italian example, pp. 141-151 i Hanne Marlene Dahl, Marja Keränen og Anne Kovalainen (red.), *Europeanization, Care and Gender: Global Complexities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Isaksen, Lise Widding, Uma Devi og Arlie Russell Hochschild (2008). Global care crisis: A problem of capital, care chain, or commons? *American Behavioral Scientist* 52 (3): 405-425.
- Jensen, Karen og Bodil Tveit (2005). Youth culture: A source of energy and renewal for the field of nursing in Norway, pp.161-175 i Hanne Marlene Dahl og Tine Rask Eriksen (red.), *Dilemmas of Care in the Nordic Welfare State: Continuity and Change*. Aldershot: Ashgate.
- Johansson, Stinna (1992). Uavlönat omsorgsarbete i hemmet. *Forskning om kvinnliga yrken inom värd och omsorg*. Uppsala: A-Forumrapport nr. 5.
- Johannson, Stina (1995). Introduktion, i Stina Johannson (red.), *Sjukhus og hem som arbetsplats*. Stockholm: Bonnier/Universitetsforlaget.
- Jones, Kathleen (1988). *Compassionate Authority*. New York: Routledge.
- Kildal, Nanna og Even Nilssen (2013). Ageing policy ideas in the field of health and long-term care. Comparing the EU, the OECD and the WHO, i Rune Ervik og Tord Skogedal Lindén (red.), *The Making of Ageing Policy: Theory and Practice in Europe*. Edward Elgar.

- Kjellberg, Pia Kürstein, Rikke Ibsen og Jakob Kjellberg (2011). *Fra pleje og omsorg til rehabilitering*. København: Dansk Sundhedsinstitut.
- Laclau, Ernesto (2002). Hvorfor betyder tomme udtryk noget i politik?, i Ernesto Laclau og Chantal Mouffe (red.), *Det radikale demokrati – diskursteoriens politiske perspektiv*. Samfundslitteratur.
- Larner, Wendy (2000). Neo-liberalism: Policy, ideology and governmentality. *Studies in Political Economy* 63: 5-25.
- La Cour, Anders (2014). *Frivillighedens logik og dens politik*. Frederiksberg: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Larsson, Magali Sarfatti (1977). *The Rise of Professionalism*. Berkeley: University of California Press.
- Lewinter, Myra (1999). *Spreading the Burden of Gratitude: Elderly between Family and State*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, Sociologisk Institut.
- Lewis, Jane (1992). Gender and the development of welfare regimes. *Journal of European Social Policy* 2 (3): 159-173.
- Lutz, Helma (2011). *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London: ZED Books.
- Lyotard, Jean-Francois (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Mahon, Rianne og Fiona Robinson (2011). Introduction, i Rianne Mahon og Fiona Robinson (red.), *Feminist Ethics and Social Policy*. Vancouver: UBC Press.
- Manning, Erin (2009). *Relationscapes: Movement, Art, Philosophy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Martinsen, Kari (1994). *Fra Marx til Løgstrup: Om etik og sanselighed i sygeplejen*. København: Munksgaard.
- Meagher, Gabrielle og Marta Szebehely (red.) (2013). *Marketization in Nordic Elder-care: A Research Report on Legislation, Oversight, Extent and Consequences*. Stockholm: Institutionen for socialt arbete.
- Mol, Annemarie (2008). *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. Oxon: Routledge.
- Mol, Annemarie, Jeannette Pols og Ingunn Moser (2011). Author's response. *TECHNOSCIENZA* 2 (1): 83-86.
- Noddings, Nel (1984). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley: University of California Press.
- Noddings, Nel (1990). Private caring and public caregiving. *Nytt om kvinneforskning* 14 (2): 25-34.
- Norval, Aletta (1996). *Deconstructing Apartheid Discourse*. London: Verso.
- Petersen, Lone og Marianne Schmidt (2003). *Projekt fælles sprog*. København: Akademisk Forlag.

- Pickard, Susan (2010). The "good carer": Moral practices in late modernity. *Sociology* 44 (3): 471-487.
- Platz, Merete (2006). Arbejdsvilkår i ældreplejen. *Gerontologi* 22 (6): 12-15.
- Puar, Jasbir (2012). "I would rather be a cyborg than a goddess": Becoming-intersectional in assemblage theory. *PhiloSOPHIA* 2 (1): 49-66.
- Rostgaard, Tine, Liv Bjerre, Kresta Munkholt Sørensen og Niels Rasmussen (2011). *Omsorg og etnicitet – nye veje til rekruttering og kvalitet i ældreplejen*. København: SFI.
- Rummery, Kirstein og Michael Fine (2012). Care: a critical review of theory, policy and practice. *Social Policy & Administration* 46 (3): 321-343.
- Sahlin-Andersson, Kerstin (2002). National, international and transnational constructions of new public management, i Tom Christensen og Per Lægred (red.), *The Transformation of Ideas and Practice*. Ashgate.
- Solhøy, Stina Hansteen (1999). I skæringspunktet melleom kompetanse og kjønn. *Nytt om kvinneforskning* 3: 22-31.
- Sørensen, Ninna Nyberg (2002). Transnationaliseringen af husmoderlige pligter. *Kvinder, Køn & Forskning* 11 (2): 9-19.
- Thelen, Tatjana (2015). Care as a social organization: Creating, maintaining and dissolving significant relation. *Anthropological Theory* 15(4): 497-515.
- Tronto, Joan (1993). *Moral Boundaries*. New York: Routledge.
- Tronto, Joan (2017). There is an alternative: *Hominens curans* and the limits of neoliberalism. *International Journal of Care and Caring* 1 (1): 27-43.
- Turrini, Mauro (2011). The normativity of care. *TECHNOSCIENZA* 2 (1): 73-79.
- Ungerson, Claire (1983). Why do women care?, i Janet Finch og Dulcie Groves (red.), *A Labour of Love: Women, Work and Caring*. London: Routledge, Kegan & Paul.
- Vabø, Mia og Marta Szebehely (2012). A caring state for all older people?, pp. 121-143 i Anneli Anttonen, Liisa Häikiö og Kolbeinn Stefánsson (red.), *Welfare State, Universalism and Diversity*. Cheltenham: Edward Edgar.
- Ward, Lizzie (2015). Caring for ourselves? Self-care and neo-liberalism, pp. 45-56 i Marian Barnes, Tula Brannelly, Lizzie Ward og Nicki Ward (red.), *Ethics of Care: Critical Advances in International Perspectives*. Bristol: Policy Press.
- Williams, F. (2010). Claiming and framing in the making of care politics: The recognition and redistribution of care. Paper presented at the 5th International Carers Conference: New Frontiers in Caring, Leeds, 8.-11. juli 2010.
- Witz, Anne (1992). *Professions and patriarchy*. London: Routledge.
- Wærness, Kari (1982). *Kvinneperspektiver på socialpolitikken*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wærness, Kari (1987). On the rationality of caring, pp. 207-234 i Anne Showstack Sassoon (red.), *Women and the State*. London: Hutchinson.